

*Легких К. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
адвокат,
завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики
Академії адвокатури України*

РОЛЬ ЕМПАТІЇ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІВ

Анотація. З урахуванням обраної теми дослідження науковий пошук спрямований на окреслення меж такого явища, як емпатія у професійній діяльності судді. В межах статті проведено аналіз співвідношення термінів «емпатія» та «справедливість». Крізь категорії «благо, добро, істина, правда» аналізується необхідність формування у професійних суддів уявлень про емпатію як обов'язкового елементу професії. Проведений аналіз рішення Конституційного Суду України, зокрема, в питаннях розкриття та узагальненого розуміння такої категорії, як «справедливість» у правозастосуванні. З метою досягнення мети наукового пошуку умовний трикутник «справедливість» – «істина» – «емпатія» у професійній діяльності судді аналізується у системному взаємозв'язку. Сформульовано тезу про те, що емпатія складається з двох елементів: розуміння емоційного стану іншої людини і його прийняття (під розумінням мається на увазі не раціональна, а інтуїтивна форма осягнення внутрішнього світу іншої людини). Сформульовано висновок про те, що емпатія, як форма та результат взаємодії судді та інших учасників провадження, в питаннях відправлення правосуддя може виступати протилежною істині. З метою формування подальшого напрямку наукового пошуку узагальнено ідею про те, що «правда» і, як наслідок, справедливість, категорично не можуть бути ототожені з істиною. В ідеалі вказані категорії повинні співпадати, однак з урахуванням відповідного накопиченого досвіду не було жодного етапу розвитку людського суспільства, в межах якого такий процес єднання відбувся б на всі сто відсотків, що дозволило б ототожнити зазначені вище категорії. Сформульовано висновок про те, що правда (справедливість) – беззастережний прояв емпатії, який, втім, не є її однозначним синонімом. Визначено, що суддівський розсуд може мати наслідком «зловживання правдою» з огляду на те, що практичне втілення такого «розсуду» без урахування істини (позитивного права) є кроком до небезпечної концентрації влади в руках у судді, що, безумовно, буде призводити до відповідних негативних наслідків. У межах проведеного дослідження сформульовано такі висновки: обов'язковими елементами професійної діяльності судді є дотримання балансу між категоріями «емпатія», «істина» та «справедливість»; для досягнення мети відправлення справедливого судочинства суддя повинен мати не тільки системні, глибокі юридичні знання, але й розуміння засад юридичної деонтології, етики й принаймні базових уявлень про емпатію.

Ключові слова: справедливість, істина та емпатія як елементи професійної діяльності судді, суддівський розсуд.

Постановка проблеми. Вважаємо за можливе розпочати наше дослідження з припущення про те, що категорія «справедливість» у розкривається у моральному і релігійному суспільстві. Не можна сказати, що допомога подібному собі є вадою, яка, будучи реалізованою щодо близьких, шкодить

носієві матеріальних благ і суперечить ідеї про конкурентність у питаннях виживання.

Суть проявляється у тому, що без відчуття необхідності надати допомогу членам свого роду наші суспільно-орієнтовані пращури не могли б зберегти одне одного і, відповідно, вижити. Знайомство з роботами палеоантропологів дозволяє нам зробити припущення відносно того, що первісні люди свідомо вживали заходи самообмеження (фактично самопожертви) задля виживання роду. Чим більше було носіїв такого роду генів, тим більший був шанс на існування популяції.

Головне питання, яке виникає перед нами, може бути сформульоване таким чином: чи є емпатія і справедливість тотожними термінами. Для відповіді на це запитання ми повинні звернути увагу на категоріальне відмежування вказаних вище термінів.

Мета статті – дослідити роль емпатії у професійній діяльності суддів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Але перш ніж ми зробимо перші кроки у цьому напрямку, необхідно звернути увагу на те, що вихід за межі розмірковувань про потреби виживання роду у постмодерновому суспільстві змушує людину замислитися про власні потреби, які виходять на перше місце у порівнянні з суспільними.

Дослідження категорії «емпатії» лежить радше у площині філософських, аніж правових знань. Тому ми насамперед повинні звернути увагу на досягнення науковців у першій сфері.

У цьому сенсі нас приємно здивувала думка окремої групи науковців, які висловились наступним чином: «... хвороба не є категорією медицини. Це феномен суспільства, в якому немає єдності між людьми, тому що система освіти не спрямована на досягнення у свідомості кожної людини єдності тілесних, душевних і духовних устремлень. Вона (система) не чує *снів почуттів*, тому не формує у людини *снівчуття* до інших людей. Вона не розвиває мислення як здатність об'єднати різноманітне у спільне і, відтак, суспільне. А мислення – це якраз і є першооснова людського способу буття» [1].

Відтак людина, будучи істотою соціально-біологічною, що, сподіваюсь, особливо на рівні останніх подій з карантинном не буде викликати заперечень, не маючи змоги ділитися ідеями з іншими представниками свого виду, приречена на вмирання, навіть за умови наявності абсолютно здорового з погляду медицини тіла.

Але це тільки початок. Саме по собі спілкування не виводить живу істоту на рівень людини. Спілкування, яке передбачає задоволення соціальних і духовних потреб людини, не є емпатією. Проте, на нашу думку, виступає її передумовою.

На жаль, національний філософський енциклопедичний словник 2002 року не містить визначення вказаної категорії [2]. У цьому сенсі необхідно зазначити наступне.

Окремі колеги критикують нас за те, що ми інколи у своїх дослідженнях звертаємося до наукових надбань наших однодумців з Російської Федерації. Однак ми вимушені визнати, що значне коло окремих людських ідей знаходяться за межами ідеології чи політики. Не можна вести повноцінне доктринальне дослідження, не спираючись на досягнення інших науковців, навіть якщо вони здійснювали свої ґрунтовні аналізи у державі-агресорі.

Якщо звернутися до Філософського енциклопедичного словника, то суть емпатії можна визначити як здатність уявити себе на місці іншої людини і зрозуміти її почуття, бажання, ідеї та вчинки [3].

У сучасному словнику етики зазначається, що емпатія представляє собою «глибоке, майже безпомилкове сприйняття внутрішнього світу іншої людини, її прихованих емоцій і смислових відтінків; емоційна співзвучність з її настроєм і переживаннями; здатність усією глибиною своєї душі розуміти (розумом і серцем) цю людину в її інтересах. Певні грані емпатії відображаються в поняттях «уважність», «співчуття» і «турбота». Визначаючи поняття емпатії через співставлення з нею протилежного поняття, називають поняття «антипатія». На нашу думку, ці автори не враховують того факту, що емпатії протистоїть і байдужість, тобто відсутність як симпатії, так і антипатії. Наявність у людини емпатії залежить не тільки від рівня моральної досконалості людини, оскільки, за словами відомого фахівця з проблем емпатії Мартина Хоффмана, ця здатність зароджується ще в ранньому дитячому віці, коли моральні почуття ще відсутні. Емпатія містить у собі два елементи: розуміння емоційного стану іншої людини і його прийняття (під розумінням тут мають на увазі не раціональну, а скоріше інтуїтивну форму осягнення внутрішнього світу іншої людини). Емпатія часто стикається з моральними оцінками, оскільки у разі морального ставлення людині постійно доводиться вибирати одне із двох: або те, що відповідає егоїстичним інтересам, або те, що відповідає інтересам інших людей. А останнє передбачає наявність у людини емпатії. Здатність до емпатії, емоційної реакції, здатність поставити себе на місце іншої людини, як вважає М. Хоффман, і змушує людей дотримуватися відповідних моральних принципів. Емпатія лежить в основі багатьох аспектів моральної оцінки і вчинків. Прикладом цього може бути «емпатичний гнів», який Д.-С. Мілль описує як «природне почуття відплати, народжене інтелектом і симпатією у відношенні... тих образ, які ранять нас тим, що завдають біль іншим». Такий гнів він називає «захисником справедливості». Це «почуття відплати», за словами Д.-С. Мілля, нерідко змушує нас втрутитися у конфлікт і прийти на допомогу жертві несправедливості. Дивну, неймовірну (здається, містичну) емпатію (чи щось подібне) мають деякі екстра-сенси, які відчувають і переживають стан жертви, яку давно замучили. До того ж вони іноді навіть не просто співпереживають жертві, а почувують себе цією жертвою [4, с. 131].

Якщо звернути увагу на бачення категорії, яку ми досліджуємо, що виражена у національній Вікіпедії, емпатія (від англ. *Empathy*, від грец. *patho* – співпереживання) – це «розуміння відносин, почуттів, психічних станів іншої особи в формі співпереживання. Обіймання травмованого» [5].

Загалом, аналізуючи вказані точки зору, необхідно зробити припущення про наявність тісного зв'язку досліджуваної нами

категорії з іншою, а саме – моральністю. Якщо звернутися до Філософії та енциклопедії права в Університеті Святого Володимира, то моральність є внутрішнім особистим законом людини, що спрямовує її до добра у відносинах з собою, іншими та усім світом [6, с. 326].

І тут ми знову звертаємо увагу на відмінність між певними категоріями, які необхідно покласти в основу нашого дослідження. Емпатія, благо, добро, істина, право, правда і, нарешті, справедливість.

Суть емпатії ми визначили на рівні ідей інших науковців. Сфера філософії не є нашим дослідницьким пріоритетом, адже ми не є спеціалістами такого роду. Тому у подальшому ми згодні погодитися з думкою професора В. Жадька і його співавтора, яку ми процитували вище.

Значення емпатії як основи для будівництва нормального людського суспільства є, на нашу думку, першочерговим. Але інші терміни також потребують авторського тлумачення.

Що собою представляє благо? Ми вважаємо, що це об'єкти, за допомогою яких люди задовольняють свої потреби (матеріальні і духовні), не завжди на користь собі.

Духовні блага схарактеризувати дещо складніше. Взагалі відповідного роду потреби людини виникли у момент появи вільного часу. Займати його необхідно було певною діяльністю: творчість, ігри, формування відносин з іншими членами суспільства тощо.

Необхідно відзначити, що відповідна схильність притаманна не тільки людині. Ми неодноразово спостерігали, що свійські тварини (наприклад, коти чи собаки), не маючи постійної потреби у добуванні їжі і не боячись за зберігання свого життя, починають (мабуть від нудьги) виробляти у собі духовні потреби. Головним чином це є своєрідні, не властиві диким тваринам, форми спілкування з господарями. Зазвичай у формі ігор.

Визначити суть добра нам дещо складніше.

У баченні авторів Академічного тлумачного словника української мови добро представляє собою «усе позитивне в житті людей, що відповідає їх інтересам, бажанням, мріям» [7].

Таке бачення максимально наближає розуміння сутності категорій «добро» і «благо» одне до одного. Але, на нашу думку, вказаний підхід не є правильним. Благо, по суті, є будь-яким матеріальним або нематеріальним об'єктом, що задовольняє потреби людини, однак водночас може і шкодити, тоді як добро має сприйматися як категорія, що абсолютно (якщо це взагалі можливо) спрямовує вектор її (категорії) сприйняття як чогось, що не шкодить.

Відповідно до положень Енциклопедії Сучасної України категорія «добро» може сприйматися у двох основних значеннях: добро як добробут і добро у морально-етичному сенсі [8].

Як ми вже зазначали вище, перше тлумачення фактично ототожнює добро (добробут) з благом. А ось другий погляд на суть досліджуваного терміну не може бути охарактеризований у відриві від категорії «зло». Тільки у порівнянні ми можемо визначити природу цього явища.

Якщо визначати співвідношення вказаних категорій на рівні діалектичного закону єдності та боротьби протилежностей, то добро і зло завжди існують нерозривно одне від одного. Прагнення до добра у моральнісному, етичному деонтологічному розумінні є основою для формування нормального людського суспільства, попри цінності, які у ньому панують.

У цьому сенсі необхідно відзначити таке: якщо сприймати добро з погляду уявлення про такий стан організації взаємовідносин між соціально-біологічними істотами, який максимально забезпечує інтереси кожного із членів суспільства, то тут ми вимушені вийти на рівень розмірковувань про необхідність виділення декількох шаблів розуміння вказаної категорії.

Але перш ніж ми зробимо спробу пояснити попередню тезу, вважаємо за необхідне пригадати цитату з художнього твору «Пікнік на узбіччі» братів Стругацьких. Ми згодні погодитися з думкою про те, що ідеальне уявлення про добро можна виразити фразою- побажанням головного героя цієї повісті: «Щастя для всіх, даром, і нехай ніхто не піде скривдженим!».

Зрозуміло, що практична реалізація вказаної утопічної ідеї є категорично неможливою, а отже, розглядаючи категорію «добро», ми пропонуємо сприймати його у двох основних вимірах:

- 1) усе позитивне в житті окремої людини;
- 2) усе позитивне в житті популяції (суспільства загалом).

Проблема загалом проявляється у тому, що головним завданням судді як основного мірила справедливості є забезпечення добра, позитиву, уявлення про правду. Але для реалізації вказаного завдання, на нашу думку, відповідна посадова особа публічного права просто повинна мати принаймні зародкові уявлення про емпатію.

Без можливості співпереживання, співчуття суддя перетворюється на механізм для реалізації букви закону. У такому разі, з урахуванням рівня розвитку досліджень у сфері штучного інтелекту, ми можемо взагалі відмовитися від послуг людини у сфері здійснення правосуддя.

Непідкупний, досконалий з погляду знань правил штучний інтелект безумовно забезпечив би найбільш об'єктивний, повний та всебічний розгляд справи (окремі інформаційні платформи, зокрема, пропонують, завантаживши проект позовної заяви, отримати так званий прогноз майбутнього судового рішення). Але він (штучний інтелект) не здатний до емпатії. Ця властивість характерна тільки живим істотам.

Первісні судді, якщо їх можна так назвати, тобто люди, які розв'язували спори між іншими членами суспільства, керувалися передусім не звичаями, традиціями, табу, але внутрішньою потребою зберегти популяцію, рід.

Однак емпатія має й інший бік. Уявімо собі ситуацію, що суддею виступає особа, чії життєві обставини «співзвучні» з проблемою, яка формалізовано викладена в позовній заяві. З високим ступенем ймовірності суддя, наділений широким колом повноважень, визначених суддівським розсудом, свідомо відійде від справедливості у своєму підсумковому рішенні.

Можемо зробити висновок про те, що емпатія, сформована як основа для виживання нашого виду, у певній площині є протилежністю істині.

Існує багато поглядів на визначення суті істини. Для того, щоб безпідставно не розширювати предмет дослідження і не вступати у дискусію щодо суті окремих філософських категорій, у рамках цієї роботи ми пропонуємо сприймати істину як об'єктивний зміст свідомості, адекватне відображення предметів і явищ дійсності [9].

І тут у своїх розмірковуваннях ми з необхідністю доходимо висновку, що істина у юриспруденції фактично може бути ототожнена з позитивним правом, тобто правом, яке пишеться

людиною для людей. Будучи зафіксованим на рівні букви закону, правило поведінки стає обов'язковим до виконання.

Норма права зазвичай є обов'язковою до виконання. У разі недотримання цього правила держава залишає за собою можливість застосовувати негативні заходи впливу на порушника.

Правда ж і, як наслідок, справедливість, категорично не можуть бути ототоженні з істиною. В ідеалі вони повинні збігатися, але, як свідчить практика (головний, до речі, критерій істини), не було жодного етапу розвитку людського суспільства, в межах якого відповідний процес єднання відбувся на всі сто відсотків.

В Академічному тлумачному словнику під правдою розуміється те, що відповідає дійсності, певна сукупність достовірних відомостей про що-небудь [10]. Але правда й істина не завжди є синонімами. Наприклад, свідок, який впевнений, що каже правду щодо місця знаходження підсудного на місці злочину, може бути безкінечно далекий від істини, адже погано розгледів його внаслідок поганого освітлення або вад зору.

Суть категорії «справедливість» у праві краще за все розкривається на рівні принципу верховенства права і тлумачиться у позиції Конституційного Суду України наступним чином: «... це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України.

Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість як одна з основних засад права є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню» [11].

Висновки. Таким чином, всі три ключові категорії, які ми досліджуємо, – емпатія, істина і правда, спрямовують вектор своєї активності на забезпечення добра і, врешті рещт, добробуту (блага). Але кожна з них має свої вади у реалізації цього процесу.

З погляду права емпатія для судді є надважливим елементом у його (її) професійній діяльності. Тим самим елементом, який робить цю посадову особу публічного права «сліпою». Іншими словами, беззастережна емпатія є ворогом справедливості.

Істина – основа професійності. Перші судді у первісному суспільстві намагалися вербально (іноді на рівні вузликівих письмен) передавати своїм нащадкам правила поведінки і, відповідно, відправлення протоправосуддя (звичаї, традиції тощо). Але механічне слідування цим правилам шкодить не менше, ніж сліпа емпатія.

Правда (справедливість) – беззастережний прояв емпатії, який, втім, не є її однозначним синонімом. Зловживання правдою, без урахування істини (позитивного права), є кроком до

небезпечної концентрації влади в руках у судді, що, безумовно, буде призводити до зловживання нею.

Дотримання крихкого балансу між вказаними категоріями є майже мистецтвом, досягнення майстерності у якому потребує не тільки глибоких юридичних знань, але також розуміння засад юридичної деонтології, етики й принаймні базових уявлень про емпатію.

Література:

1. Емпатія: соціально-філософський підхід до проблеми / В.А. Жадько, П.О. Бідзіля. *Актуальні питання фармацевтичної і медичної науки та практики*. 2010. Вип. 23, № 1. С. 110–113. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apfimmtp_2010_23_1_34.
2. Філософський енциклопедичний словник. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovyk.pdf.
3. Философский энциклопедический словарь. Москва : ИНФРА-М, 1999. С. 539.
4. Сучасний словник з етики : Словник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
5. Емпатія: Вільна енциклопедія Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BC%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F>.
6. Кн. 1 : Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира / Уклад. І.С. Гриценко, В.А. Короткий; За ред. І.С. Гриценко. 2011. 560 с.
7. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/dobro>.
8. Енциклопедії Сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=22382.
9. Советский энциклопедический словарь. 2-е изд. Москва, 1982. 1600 с.
10. Академічний тлумачний словник. URL: <http://sum.in.ua/s/pravda>.
11. Верховенство права: Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України. URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava>.

Lehkykh K. The role of empathy in the professional activity of judges

Summary. According to the chosen topic of this paper, the scientific research is aimed at delineating the boundaries of such a phenomenon as empathy in the professional activity of a judge. The article analyzes the relationship between

the terms “empathy” and “justice”. Through the categories of “good, truth” the need to form in professional judges ideas about empathy as a mandatory element of the profession is analyzed. In this scientific essay one of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine were analyzed, in particular, in matters of disclosure and generalized understanding of such a category as “justice” in law enforcement. In order to achieve the goal of scientific research, the conditional triangle “justice” – “truth” – “empathy” in the professional activity of a judge is analyzed in a systemic relationship. As the one of the goals of the scientific research the thesis is formulated that empathy contains two elements: understanding the emotional state of another person and its acceptance (by understanding is meant not a rational but an intuitive form of comprehending the inner world of another person). The conclusion is formulated that empathy, as a form and result of interaction between a judge and other participants in the proceedings, in matters of administration of justice, may be the opposite of the truth. In order to form a further direction of scientific research, the idea that “truth” and, as a consequence – justice, cannot be categorically identified with the truth is generalized. Ideally, these categories should coincide, however, given the relevant experience, there was no stage in the development of human society, within which such a process of unification would take place one hundred percent, which would identify the above categories. The conclusion is formulated that truth (justice) is an unconditional manifestation of empathy, which, however, is not its unambiguous synonym. It is determined that judges discretion may result in “abuse of truth”, given that the practical implementation of such “discretion”, without taking into account the truth (positive law) is a step towards a dangerous concentration of power in the hands of a judges, which will certainly lead to the corresponding negative consequences. As the conclusion of this research we want to highlight the following: the obligatory elements of a judge's professional activity are to maintain a balance between the categories of “empathy”, “truth” and “justice”; to achieve the goal of a fair trial, a judge must have not only a systematic, in-depth legal knowledge, but also an understanding of the principles of legal deontology, ethics, and at least a basic understanding of empathy.

Key words: justice, truth and empathy as elements of a judge's professional activity, judge's discretion.